

„Nem súlyed az emberiség!”...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

TAKÁCS LÁSZLÓ

Szamárfülű delfin, avagy auriculas asini quis non habet?

A legkarcsúbb életművű római szatíráköltő, Aules Persius Flaccus életrajzában írja Valerius Probus, akit többnyire a Kr. u. 1. század Berytusból (ma Bejrút) származó, híres római filológusával azonosítanak, hogy L. Annaeus Cornutus,¹ a költő mestere és barátja, aki a fiatalon, megjelent művek nélkül meghalt Persius költői hagyatékát gondozta, attól való félelmében, hogy Nero császár az 1. szatíra egyik félreérthető mondatát magára értheti, a mű 121. sorát megváltoztatta: „Sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. Cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem illius temporis principem inculpaverit. Cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet,' in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine est emendatus: 'auriculas asini quis non habet'? ne hoc in se Nero dictum arbitraretur.”²

A változtatás tényét a Persiust kiadó filológusok fenntartások nélkül fogadják el,³ annak azonban nem vagy csak kevés figyelmet szenteltek, hogy megállja-e a helyét az életrajzban olvasható indoklás: valóban attól kellett-e tartania Cornutusnak, hogy a császár elérte a kérdéses szöveghelyet, és magára vonatkoztatja.

- 1 Cornutus életéről és műveiről lásd: *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae iteratis curis ediderunt Edmundus GROAG et Arturus STEIN, Berolini et Lipsiae 1933*², A 609; GONZALEZ, *Cornutus = Dictionnaire des Philosophes Antiques publié sous la direction de Richard Goulet*, Paris, 1994, 460–473. – Életéről és műveiről lásd még legújabbán: ANNEO CORNUTO, *Compendio di Teologia Greca, Testo greco a fronte, Saggio introduttivo e integrativo traduzione e apparati di ILARIA RAMELLI*, Milano, 2003, 7–30.
- 2 Az életrajz szövegét az alábbi kiadás alapján idézem: A. Persii Flacci et D. Iuni Iuvenalis *Saturae cum additamentis Bodleianis recognovit brevis adnotatione critica instruxit S. G. OWEN*, Oxonii, 1949².
- 3 Vö. R. A. HARVEY, *A commentary on Persius Flaccus*, Leiden, 1981. (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava 64.) *ad loc.*

Az életrajzrészlet szerint Persius iskolái végeztével, miután olvasta a Kr. e. 2–1. században élt Luciliusnak a műveit, kezdett el szatírákat írni. Mivel a főljegyzett életrajzi adatok megbízhatónak tűnnek, bizonyos, hogy Persius Kr. u. 34-ben született az etruriai Volaterraében, s huszonnyolc éves korában, 62 novemberének végén hunyt el. Bár a szatírákat pontosan datálni nem lehet, az életrajz azon megjegyzései azonban, hogy csak ritkán és lassan írt (*scriptitavit et raro et tarde*), valamint hogy az első szatírában azonnal a kortárs költőket és rhétorokat kezdte ostorozni, arra engednek következtetni, hogy a fönmaradt hat szatíra akár egy évtized termése is lehet. S mivel a kötet első szatírája éppen a kortárs költészet kritikáját tartalmazza, nagyon valószínűnek látszik, hogy a kötet első darabja nem a 60-as évek elején, hanem az 50-es években született.⁴ Ennek a vizsgálódásunk szempontjából azért van jelentősége, mert ebben az időben szó sem lehet arról, hogy Nerót a kortárs költők között kritizálja Persius, hiszen a császár első poétai próbálkozásai csak anyja és atyai nagynénje, Domitia Lepida halála után váltak nyilvánvalóvá, amint arról Tacitus is beszámol.⁵ Ez persze nem zárja ki, hogy a szatírák megjelenésekor, vagyis feltételezhetően 63-ban, ennek az utalásnak már célpontjává válhatott a császár, természetesen Persius eredeti szándékától függetlenül.⁶

Érdeemes tehát közelebbről megvizsgálni, miért is gondolhatta úgy Cornutus, hogy bölcsőbb, ha elővigyázatos, és a Midas királyra való utalást egy általánosabb megfogalmazásra változtatja. Vagyis mi a közös Midasban és Neróban?

Midasról, Phrygia királyáról főként két történet él elevenen a köztudatban. Az egyik szerint, mikor a jócskán elázott Silenost, Dionysos isten nevelőjét az udvarába hozták, a király fölismerte, és fejedelmi módon vendégül látta, majd tíz nap múlva útjára engedte Dionysoshoz. Az isten hálás volt Midasnak, ezért meghagyta neki, hogy kérjen bármit, megadja. A király nem kívánt mást, mint hogy minden, amit csak megérint, változzon arannyá. Először elégedett volt, de miután már a megérintett ételek is arannyá változtak, arra kérte Dionysost, szabadítsa meg átokká lett kérésétől.

A másik történet szerint Apolló és Pán (más hagyomány szerint Marsyas) dalversenyének végén Tmolos, a verseny bírója Apollót hirdette ki győztesnek, Midas azonban elégedetlen volt a végeredménnyel, s ennek hangot is adott. Büntetésből Apolló a király ostobasága jeléül számárfülekét növesztett Midas fején. A király teste torzságát igyekezett mindenki előtt titkolni, borbélyának azonban föl kellett fednie titkát, ám halálbüntetéssel fenyegette meg, ha elárulja, amit látott. A szerencsétlen borbély nem tudta magában tartani a titkot, ezért kiment egy lekaszált mezőre, gödröt ásott, s abba suttogta

4 A szatíra költészetkritikájáról lásd: J. P. SULLIVAN, *Ass's ears and Attises. Persius and Nero*, *AJPh XCIC*, 1978, 159–170.

5 Vö. TACITUS, *Annales*, XIV, 16.

6 Erre vonatkozóan részletesebben lásd: TAKÁCS László, *Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*, Piliscsaba, 2003, 68–69; 157–168.

bele a titkot. A mezőn kihajtott nádszálak azonban, ha fújt a szél, világgá kürtölték, hogy „Midas királynak szamarfülei vannak!” A római irodalomban nem volt ismeretlen egyik történet sem, hiszen mindkettőt földolgozta Ovidius a *Metamorphoses*-ben.⁷

A kérdéses Persius-szöveg első pillantásra tehát amiatt tűnhetik változtatásra érdemesnek, mert nyíltan költészeti párhuzamra utal. Midas a szamarfüleket Apollóval szembeni oktalan és téves állásfoglalása miatt érdemelte ki, s amikor a nádas elsusogja a titkot, kiderül, hogy „a király meztelen.” Hogy a változtatás okát már az ókorban is ebben az irányban keresték-e, a fennmaradt Persius-kommentárok alapján nem lehet egyértelműen megállapítani. A szöveg ugyanis a Cornutus-féle változtatás szerint hagyományozódott, az egyik kommentárváltozatban a részlethez kapcsoltnak mégis Midas történetét meséli el a szerző. Ebben az esetben azonban – amint azt később világosan látjuk majd – a szövegkörnyezet hatásáról van szó: „Mida rex Lydiae decertantibus inter se Marsya et Apolline praeposuit Apollini Marsyam. Unde iratus Apollo damnavit eius stultitiam auribus asininis, quas cum ab omnium conspectu corona imposita prohiberet, dum tonderetur a suo liberto, metuens divulgari ei poenam imposuit. qui cum silentium intra se continere non posset, scrobem fecit et, quod viderat, intus narravit. In qua nata est canna, ex qua fistulam fecerunt pastores et dum cantare vellent, fistula verba tonsoris narrabat, i. Mida rex auriculas asini habet. et tunc dicit Persius: nec illius tonsoris more licebit me garrere.”⁸

Egy másik magyarázat szerint Cornutus azért gondolhatta, hogy helyesebb a Midasra való utalást a szövegből kihagyni, mert mind Claudiusnak, mind Nero császárnak óriási fülei voltak: Et dicitur Neronem et Claudium tetigisse sub allegoria Mida, qui aures maximas habuerunt.⁹ A magyarázat meglehetősen póriás voltán túl (alighanem nehéz objektív kritériumok alapján megmondani, hogy milyen fül számít nagyoknak s milyen kicsinek) azért sem tűnik túlságosan meggyőzőnek e második magyarázat, mert ha megnézzük a Neróról fennmaradt ábrázolásokat, egyáltalán nincs olyan benyomásunk, hogy föltűnően nagy fülei lettek volna.¹⁰ Természetesen gondolhatunk arra, hogy a művészek a képzőművészeti alkotásokon idealizálni akarták a császárt, a szobrok és az érmék mégis realizmust tükröznek, hiszen a kései, 66-ban vagy később keletkezett ábrázolások híven látszanak mutatni az elhízott Nerót. Ráadásul a scholion bizonyos tudatlanságot is elárul, hiszen

7 Vö. OVIDIUS, *Metamorphoses*, XI, 85–193.

8 Ad. v. 119. = E. KURZ, *Die Persius-Scholien nach der Berner Handschriften*, Jahresbericht über das Gymnasium in Burgdorf am Schlusse des Schuljahres 1874–1875. Burgdorf, 1875, 20–21.

9 *Scholion ad v. 120.* = A Flaccus Persius, *Satirarum liber*. Cum scholiis antiquis ed. Otto JAHN, Lipsiae, 1843.

10 Vö. Jean-Michel CROISILLE, *Néron dans le statuaire: le probleme des identifications et des faux = Neronia V, Néron: Histoire et légende, Actes du Ve Colloque international de la SIEN (Clermont-Ferrand et Saint-Étienne, 2-6 novembre 1994)* édités par Jean-Michel CROISILLE, René MARTIN, Yves PERRIN, Latomus, Revue d'études latines, Bruxelles, 1999, 397–406. A tanulmányt fényképfelvételek egészítik ki.

Claudius és Nerót úgy állítja egymás mellé, mintha a nagy fül szoros, vérségi rokoni kapcsolatokra utalna, noha L. Domitius Ahenobarbus, aki eredetileg csak anyja révén kapcsolódott Augustus családjához, örökbefogadás révén lett Claudius törvényes örökös.¹¹ Teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az idézett kommentár magyarázata hamis, Cornutust egy efféle testi adottság aligha készítette volna a szöveg megváltoztatására.

Más megvilágításba helyezi vizsgálódásunkat, ha – amint arra utaltunk – megnézzük a kérdéses mondat teljes szövegkörnyezetét. Persius, miután fölidézte két másik szatíra-költő, Lucilius és Horatius példáját, amiatt emeli föl szavát, hogy így bizony neki is joga van elmondani, amit a költőkről gondol:

„me muttire nefas? nec clam? nec cum scrobe? nusquam?
hic tamen infodiam. vidi, vidi ipse, libelle:
auriculas asini quis non habet? hoc ego opertum,
hoc ridere meum...” (1, 119–122)

S én ki se nyissam a szám? Még lopva, gödörbe se szóljak?
Hát ideásom azért: láttam, láttam, kicsi könyvem,
hogy mindenki számárfülekét hord! Kincsem e titkom,
s hogy kacagok.

(MURAKÖZY GYULA fordítása)

A szövegkörnyezetből kitetszik, hogy Persius Midas király borbélyának a szerepében jelenik meg, hiszen az utalások a szolga cselekedeteit idézik: *nec cum scrobe?*; *hic tamen infodiam*; *vidi, vidi ipse, auriculas asini...* Még Némethy Géza, Persius magyar kommentátora sem titkolja, hogy mindezek bizony a Midas-történetet idézik,¹² véleménye szerint azonban a szöveg megváltoztatásának a története csak annak a kommentátornak a hipotézise, aki a korabeli római költőket általánosságban kritizáló Persius szavait egyetlen célpontra, Neróra akarta irányozni.¹³

11 Ezzel kapcsolatosan eligazító megjegyzéseket tesz Mommsen. Vö. Th. MOMMSEN, *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*, Hermes 3 (1869) 31–139, benne különösen: *Beilage E: Die Adoption des Camillus Scribonianus und des Kaisers Nero*, 133–136.

12 A. *Persii Flacci Satirae*, edidit, adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit Geyza NÉMETHY, Budapestini, MCMIII, 115: *Hic tamen infodiam*, scilicet: in libello meo; secretum concredam libello, ut famulus Midae scrobi.

13 Vö. op. cit. 116: Haec satira verisimile non est. Tota enim satira prima, ut iam exordio docemur, non in unum hominem, sed in eos omnes, qui tunc temporis Romae aut ipsi scriptitabant aut de scriptis aliorum recte iudicare posse sibi videbantur, invehitur. Poeta igitur stultitiae nota non unum aliquem, sed omnes Romanos afficere voluit, secutus doctrinam Stoicorum, qui praeter sapientem omnes homines stultos esse affirmabant. Quare narrationem de Cornuto Persii verba mutante commentatoribus illis tribuendam puto, qui, ut e scholiis elucet, in satira prima omnia ad Neronem esse referenda sibi persuaserunt, quod evincere studentes res excogitaverunt absurdissimas.

Midas nevének szerepeltetése azonban semmiképpen sem zárja ki, hogy a szöveget ne általános érvényűnek tekintsük, hanem pusztán a császár kritikájaként. Ennek pedig a szárfülek emlegetése az oka. A szöveg jelenlegi értelmében ugyanis a szárfüleket nem kell feltétlenül valóságos szárfüleknek tekinteni, míg a phryg király a valóban létező hosszú csacsifüleket titkolja. Ennek az állításnak az alátámasztására Szent Jeromost hívjuk segítségül. Az egyházatya a szerzetes Rusticusshoz írt 125. levelében többek között attól is óva inti, hogy hamar írásra adja a fejét, hanem inkább tanuljon sokat, s ne higgyen azoknak, akik nyakra-főre dicsérik műveit: „Ne ad scribendum cito prosilias et levi ducaris insania. multo tempore disce, quod doceas. ne credas laudatoribus tuis, immo inrisoribus aurem ne libenter adcommodes, qui cum te adulationibus foverint et quodam modo inpotem mentis effecerint, si subito respexeris, aut ciconiarum deprehendas post te colla curvari aut manu auriculas agitari asini aut aestuantem canis protendi linguam.”¹⁴ Mert akik dicsérettel illetik is szemtől-szemben, azok a háta mögött majd kigúnyolják, hiszen – amint a szöveg mondja – csúfolódva vagy gólyát formáznak a háta mögött, vagy szárfület mutatnak neki, vagy lihegő kutya módjára öltik ki a nyelvüket.¹⁵

Jeromos, aki nemcsak jól ismeri Persius költészetét, hanem sokszor idézi, sőt parafrazeálja is,¹⁶ ebben a részletben minden bizonnyal a szatíráköltő kérdéses soraira utal, hiszen ugyanazt mondja, mint a megváltoztatott részletben a költő: mindenki kritizálható, mindenkinek szárfülei vannak, s az egyházatya mindezt annak az alkotói tevékenységnek az ikerpárjáról mondja, amelyet az 1. szatíra bírál.

Csakhoggy éppen a jeromosi idézet¹⁷ mutat rá arra, hogy az eredeti persiusi (*auriculas asini Mida rex habet*) és a cornutusi változat (*auriculas asini quis non habet?*) csak látszólag egyenértékűek. Mert míg az előbbi, ami szervesen illeszkedik a szövegkörnyezetbe, arra utal, hogy akiket Persius kritizál, azoknak mind van takargatnivalója, amiről talán maguk is tudnak, s ezt a fogyatékoságukat nem tudja már tovább magában tartani a költő, s így leleplezi őket a szatírákban, addig a cornutusi átírásban a szárfül csak jelképes, amelyet kritikusaik tartanak titokban az öntelt művészek háta mögött. Ráadásul

14 Sancti Hieronymi Epistula, CXXV, 18, 1. = *Sancti Hieronymi Epistulae pars III. Epistulae CXXI–CLIV*, Edidit Isidorus HILBERG, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, MCMXCVI.

15 Az efféle non-verbális kommunikációs jelek egy részét, a nyelvöltést és szárfül-mutatást mi, magyarok is ismerjük, a gólyaformázás azonban, legalábbis Jeromos alighanem erre gondol, tudomásom szerint csak az olaszok közt divat: egyik kezük ujjait csőr alakban fogják össze, majd ezt a karjukat függőlegesen a másik tenyerükbe támasztják, s a függőleges tartott kart többször előre-hátra mozzgatják.

16 Ezzel kapcsolatban lásd: Harald HAGENDAHL, *Latin fathers and the Classics, A study on the apologists, Jerome and other Christian writers*, Göteborg, 1958, 284. – A Persius-idézeteket lásd a következő műben: Aemilius LÜBECK, *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit*, Lipsiae, 1872, 195–198.

17 Szt. Jeromos, ha ismerte is az életrajz szövegét, nyilvánvalóan a cornutusi változatot fogadta el és parafrazeálta Rusticusnak.

a kérdésbe némi megengedő elnézés is beleérthető, azaz mindannyiunknak van olyan gyengéje, ami miatt számárfület tarthatnak mögénk. Ezt az értelmezést erősíti a már idézett egyik Persius-kommentár is, amelyben ez olvasható: „O, libelle, vidi homines stultos in hac civitate.”¹⁸

Ebből a szemszögből olvasva újra a sorokat, az is nyilvánvalóvá válik, hogy Persius értelmezésében Midas nem konkrét személy, hanem a kritikával illetett kortársakat szimbolizáló emblematikus figura, akinek nevét általános jelentésű névmással nem lehet azonos értelemben helyettesíteni. Így aztán nemcsak a filológia *lectio difficilior*-elve, hanem a szövegkörnyezet is arra a megállapításra vezet, hogy a szatíra – bár nem egyetlen személyt, s főképpen nem Nerót vette célba – eredeti szövegében az *aurículas asini Mida rex habet* alighanem leginkább fölkiáltásként értelmezendő, de általános jelentésű mondatként szerepelt, amelyet, ha a kijelentést körültekintően szemügyre vette volna Nero, maga sem gondolhatta volna, hogy annak ő a kizárólagos célpontja. Cornutus azonban minden kétséget kizáróan megváltoztatta a szöveget: a *Mida rex*-ből *quis non* lett. Továbbra is kérdés tehát: ha nem a nagy fülek s nem is a költészet miatt változtatta meg a filozófus-rhétor a szöveget, akkor mégis miért volt jobb Midas nevét kihagyni a szövegből? A választ véleményem szerint a phryg királyhoz kapcsolódó másik jól ismert mondában lelhetjük meg.

Ez a másik történet pedig Midasról és az aranyról szól. Ha pedig a Midas-utalást magára érthette Nero, amint attól Cornutus – bizonyára joggal – tartott, akkor a magyarázat alighanem a császár és az arany kapcsolatában található meg. Márpedig Nero arany iránti rajongásának számos bizonyítékát jegyezték föl a kor eseményeit megörökítő történetírók, hiszen Nerónak szinte az egész élete az arany bűvös ragyogásában telt. Mikor az ágya mellett levett kígyóbőrt találtak, azt anyja egy arany karperecbe rejtette, amelyet Nero egészen anyja meggyilkolásáig viselt.¹⁹ Amikor a színházban lépett fel, ott előadott költeményeit aranytáblákra vésve a capitoliumi Iuppiter templomában helyezték el,²⁰ s amikor először nyírta le a szakállát, a vörhenyes szőrszálakat is aranypyxisbe zárva szentelte Iuppiternek.²¹ Amikor Görögthonból a dalversenyek győzteseként tért vissza Itáliába, s Augustus triumphusi szekeren vonult be a Városba, akkor is aranycsillagokkal díszített bíborruha volt rajta.²² Aranyhálóval halászott,²³ és aranyszelencébe rejtette a Locustától kapott mérget is,²⁴ s kétségbeesett menekülése közben elkövetett öngyilkossága után is *arannyal átszótt fehér takaróba* burkolva temették el dajkái.²⁵

18 E. KURZ, *op. cit.* 21, *ad v.* 120.

19 SÜETONIUS, *Nero*, 6, 4.

20 SÜETONIUS, *Nero*, 10, 2.

21 SÜETONIUS, *Nero*, 12, 4.

22 SÜETONIUS, *Nero*, 25, 1.

23 SÜETONIUS, *Nero*, 30, 3.

24 SÜETONIUS, *Nero*, 47, 1.

25 SÜETONIUS, *Nero*, 50, 1. (A mondatban szereplő dőlt betűs idézet Kis Ferencné fordítása.)

Az arany és a vagyon utáni eszeveszett törekvése vezette arra is, hogy expedíciót indítson Africába, miután egy szélhámós Didó, Karthágó legendás királynője kincseinek a megtalálásával kecsegtette.²⁶ Mindez már 65-ben történt, a második *Neronia* előestéjén, s a roppant kincsekre való sóvárgás teljesen magával ragadta Róma népét: „A második öt év alkalmából történetesen ekkor tartották az ötévenkénti játékokat, és a költők s a szóonokok különleges anyagot használhattak a princeps dicsőítésére: íme nemcsak a megszokott gyümölcsök és ércekkel keveredett arany terem most, hanem újfajta termékenységében mutatkozik a föld, a lábuk előtt heverő kincseket kínálnak az istenek – meg más efféléket koholgattak nagyszerű ékesszólással és nem kisebb hízélgéssel, biztosak lévén a mindent elhívó Nero hajlandóságában.”²⁷

A Tacitus által is említett beszédekben bizonyára elő-előkerült annak a mitológiai alaknak a neve, akinek csodás tulajdonsága révén minden arany lett, amihez csak hozzáért. S az efféle összehasonlításhoz további okot szolgáltatott az a hatalmas palotaépítési terv, amely a 64. júliusi nagy római tűzvész után kezdődött. Celer és Severus, a két építész az első keresztényüldözés évében látott hozzá fölépíteni a romjaiban ma is lenyűgöző *Domus Aureát*, Nero *Aranyházát*: „domum a Palatio Esquilias usque fecit, quam primo transitoriam, mox incendio absumptam restitutamque auream nominavit” – írja Suetonius.²⁸

A császár tehát maga is arra törekedett, hogy mindenhol a gazdagságot és a fényűzést sugárzó arany vegye körül. Ez a rajongás akár szándékoltan, akár akaratlanul magában hordozta a Midas-párhuzamot, amit talán maga Nero sem utasított vissza. Ha szűk körben esetleg a phryg királyhoz hasonlította magát, akkor arról tudomást szerezhetett Cornutus is, mivel közeli kapcsolatban volt a princeps-szel, amint arra a száműzetését kiváltó epizód a bizonyíték.²⁹ S mivel számos epizód kapcsolta össze a császárt és a legértékesebb nemesfémét, ráadásul valószínű, hogy a 64-ben építeni kezdett *Domus Aurea* terve már korábban megfogant Neróban, így föltételezhető, hogy Midas említése a satíra kritikus szöveggörnyezetében – ha eredetileg nem is volt efféle szándéka Persiusnak – a versek publikálásakor már valóban a princepsre vonatkoztathatóság veszélyével fenyegetett. Cornutus így jó okkal bontotta meg a szövegrészlet egységét, elnézőbb értelmet adva a költemény tanulságának.

Összegezve tehát az elmondottakat, véleményem szerint Cornutus Nero arany iránti rajongása miatt tartotta félreérthetőnek Persius eredeti megfogalmazását, s emiatt változtatta meg az 1. satíra 121. sorát. S amit tett – bár nem a hatalom képviselőjeként, s nem a hatalom nyomására, hanem óvatosságból tette –, mégsem más, mint a „delfinizálás” egyik klasszikus példája.

26 TACITUS, *Annales*, XVI, 1.

27 TACITUS, *Annales*, XVI, 2. (BORZSÁK István fordítása)

28 SUETONIUS, *Nero*, 31, 1.

29 Vö. CASSIUS DIO, *Historia Romana*, LXII, 29.